

พิธีกรรมทำขวัญข้าวกับวิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไป

Tham Khwan Khao Ritual and the Change of Agricultural Practice

ณัฐิตากานต์ พัยคมา^{1/} กิตติศักดิ์ ทองมีทิพย์^{1/}
Nathitakarn Phayakka^{1/} Kitisak Thongmeethip^{1/}

Received 29 Jun. 2021/Revised 6 Sep. 2021/Accepted 5 Oct.2021

ABSTRACT

This article objective was to present and to explain the origin of agricultural practice which has influenced on “Tham Kwan Khao” ritual. “Tham Kwan Khao” ritual was originated from the belief that rice is protected by a sacred female spirit called “Mae Phosop” or the rice goddess who makes rice abundantly grow. Without a spirit existence, rice would not plentifully flower or flourish. Rice has been having a strong bound with Thai livelihood for long time. Rice is not only staple food and economic crops in Thailand but also significantly reflects culture, tradition, rituals, and beliefs with its own identities and its fertility meaning. It was found that “Tham Kwan Khao” ritual is significantly considered as a local wisdom to Thai farmers’ livelihood, which soon to be disappeared from Thai society. Due to becoming an important role of the continuous development of the agricultural practice and the new technologies in agricultural sector, the agricultural practice has been more adjusted to the industry. Direction than it used to be in the past whereas “Tham Kwan Khao” ritual seen as the local wisdom starts to fade upon.

Keywords: Tham Khwan Khao, Farmer, Agricultural Practice

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอและอธิบายถึงความเป็นไปของวิถีเกษตรกรรมที่ส่งผลต่อภูมิปัญญา “การทำขวัญข้าว” โดยการทำขวัญข้าว นั้นเกิดจากความเชื่อที่ว่า ต้นข้าวมีขวัญหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองที่เรียกว่า แม่โพสพ ผู้ที่ทำให้ต้นข้าวเจริญงอกงามดี หากขวัญข้าวไม่อยู่กับต้นข้าว ข้าวก็จะไม่ออกรวงหรือไม่เจริญงอกงามสมบูรณ์ ซึ่งข้าว นั้นมีความผูกพันกับวิถีชีวิตคนไทยมาช้านาน นอกจากเป็นพืช

อาหารหรือพืชเศรษฐกิจแล้ว ข้าวยังถ่ายทอดถึงวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรมความเชื่อที่มีเอกลักษณ์ มีความหมายแห่งความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งพบว่า “การทำขวัญข้าว” ภูมิปัญญาที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตเกษตรกรไทยนั้น กำลังจะสาบสูญไปจากสังคมไทย เนื่องด้วยรูปแบบวิถีเกษตรกรรมที่ได้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง และมีเทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามามีบทบาทในภาคการเกษตร วิถีเกษตรกรรมจึงมีการปรับเปลี่ยนไปในทิศทางที่เป็นภาคอุตสาหกรรมมากขึ้นกว่าในอดีตที่ผ่านมา

^{1/} สาขาส่งเสริมการเกษตรและพัฒนาชนบท คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

^{1/} Division of Agricultural Extension and Rural Development Faculty of Agriculture, Chiang Mai University

*Corresponding author: t.kitisak4313@gmail.com

ภูมิปัญญาการทำขวัญข้าวจึงอาจหายไปตาม
วิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไป

คำสำคัญ: ทำขวัญข้าว, เกษตรกร, วิถีเกษตรกรรม

บทนำ

วิถีดั้งเดิมของเกษตรกรนั้นมีการดำเนินชีวิตโดยพึ่งพิงธรรมชาติเป็นหลัก ซึ่งเกษตรกรจะมีความเชื่อต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ทำให้เกษตรกรมีพิธีกรรมที่เป็นกลไกเชื่อมโยงความเชื่อกับพฤติกรรมการแสดงออก กล่าวคือ ในอดีตที่ผ่านมา มนุษย์มีการดำเนินชีวิตท่ามกลางปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่มนุษย์ไม่สามารถคาดการณ์ได้ ซึ่งก่อให้เกิดความเชื่อว่าจะต้องมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่มีอำนาจลึลับอยู่เหนือปรากฏการณ์เหล่านั้น ที่สามารถบันดาลคุณและโทษแก่มนุษย์ได้ ฉะนั้นมนุษย์จึงพยายามหาวิธีการต่อรองกับอำนาจลึกลับของธรรมชาติด้วยการบูชาบนบาน หรือ เช่นไหว้ (พลาติศย์, 2562) โดยการทำขวัญข้าวนั้นเป็นพิธีกรรมหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของเกษตรกร อันแสดงให้เห็นถึงความเชื่อและความเคารพต่อ “แม่โพสพ” ที่เกษตรกรกราบไหว้บูชามาเพื่อดลบันดาลให้พืชพันธุ์ที่เพาะปลูกมีความอุดมสมบูรณ์ (เยาวนุช, 2541) แต่ในปัจจุบัน ขั้นตอนและรูปแบบของการทำการเกษตรนั้น ได้เปลี่ยนไปจากกรรมวิธีเดิมอย่างสิ้นเชิง โดยมีการนำเทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามาอำนวยความสะดวก เพื่อช่วยให้มีปริมาณผลผลิตการเกษตรที่เพียงพอต่อความต้องการของผู้บริโภคและการค้า (พิชญ์สินี, 2558) ซึ่งจากการได้รับผลกระทบดังกล่าว ส่งผลให้ภูมิปัญญาการทำขวัญข้าวอาจหายไปจากสังคมเกษตรกรรมของไทย ฉะนั้น ผู้เขียนจึงต้องนำเสนอและอธิบายถึงความจำเป็นไปของวิถีเกษตรกรรมที่ส่งผลต่อภูมิปัญญาการทำขวัญข้าว รวมถึงความเป็นไปของวิถีเกษตรกรรมที่ส่งผลต่อการพัฒนาของชุมชนเกษตรกรรม

“ทำขวัญข้าว” ทุนความรู้ ภูมิปัญญาที่กำลังจะ เลือนหายไป

แม่โพสพ เทพนารีแห่งข้าว ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2542) เขียนไว้ว่า แม่โพสพ หมายถึง เทพธิดาประจำข้าวหรือเจ้าแม่แห่งข้าว สอดคล้องกับข้อมูลของสำนักวิจัยและพัฒนาข้าว (2549) ซึ่งได้เล่าถึงตำนานของแม่โพสพที่เป็นตำนานของภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง และภาคใต้ ดังนี้ แม่โพสพเป็นเทวีแห่งข้าว มีพาหนะเป็นปลาทรายทอง ในวันหนึ่ง ณ เมืองไพโรสาลี สโมสรรสนิบาตมมนุษย์ได้ปรึกษากันว่า ระหว่างพระพุทธเจ้าและแม่โพสพ ผู้ใดเป็นผู้ที่มีคุณประโยชน์มากกว่ากัน ซึ่งต่างกราบทูลว่าคุณบารมีของพระพุทธเจ้านั้น มีมากกว่าแม่โพสพ ครั้นเมื่อแม่โพสพได้ฟังเช่นนั้น แม่โพสพจึงคิดน้อยใจทั้งที่ตนนั้นปกป้องรักษามนุษย์อยู่ อีกทั้งยังดลบันดาลให้มนุษย์มีข้าวปลาอาหารกินอย่างอุดมสมบูรณ์ แต่มนุษย์ไม่เห็นความดีของตน แม่โพสพจึงได้หนีไปยังป่าหิมพานต์ ณ เขาศิขณภู และเมื่อแม่โพสพหนีจากไป โลกมนุษย์ก็เกิดความอดอยากขึ้น ทำไร่นาก็มิได้ผลผลิตเท่าที่ควร เหล่ามนุษย์จึงชวนกันไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อขอความช่วยเหลือ พระพุทธเจ้าจึงโปรดให้พระมาตุลีไปเชิญแม่โพสพกลับมา โดยพระมาตุลีนั้นได้ตามแม่โพสพไปถึงเขาทบกกัน ทำให้ไม่สามารถเดินทางต่อไปได้ พระมาตุลีจึงใช้ให้ปลาสดไปตามแม่โพสพต่อจนพบ ทั้งนี้ ปลาสดได้ทำการกล่าวถึงปัญหาต่าง ๆ ที่มนุษย์ประสบพบเจอให้แม่โพสพได้รับฟัง และอ้อนวอนขอให้แม่โพสพกลับคืนสู่โลกอีกครั้ง (สถาบันวิจัยข้าว, 2545) ฝ่ายแม่โพสพจึงตอบกลับไปได้ว่า **“อยู่ที่นี้เราสบายถ้าจะไปใจแม่หายเพราะเขาไม่รู้บุญคุณ แม่จะให้แต่เมล็ดข้าวไปดูแลฝูงคน เมื่อเก็บเกี่ยวพืงนึกถึงเรา เราจะไปปละหน ตรวจดูผู้คนเก็บเกี่ยวแล้วให้ทำขวัญข้าว”** หลังจากนั้น แม่โพสพจึงได้มอบเมล็ดข้าวจำนวน 7 เมล็ด ไปทำพันธุ์ข้าวสำหรับเพาะปลูก และแม่โพสพยังกำชับด้วยว่า หากมนุษย์ทำไร่นาและ

เมื่อเข้าใกล้เวลาเก็บเกี่ยวก็ให้จัด “พิธีทำขวัญข้าว” ปลายลาก็ลากลับมาเล่าให้พระมาตุลีฟังตามคำแม่โพสพ พระมาตุลีจึงรับเมล็ดข้าวแล้วหะกลับไปเมืองไพธาลี แต่ในระหว่างทางขณะที่พระมาตุลีหยุดพักอาบน้ำ ได้มีนกกะจาบมาขโมยเมล็ดข้าวสองเมล็ดแล้วบินหนีไป ข้าวทั้งสองเมล็ดนั้นได้ตกลงมายังโลกมนุษย์และกลายเป็นข้าวผี (วัชพืชนาข้าว) พระมาตุลีนำเมล็ดพันธุ์ข้าวส่วนที่เหลือ

“ศรี ศรี วันนี้ก็เป็นวันดี ขอยกบายศรีสามชั้น รับขวัญแม่โพสพเจ้า เมื่อแรกจะทรงครรภ์ ท้องนั้นก็อ่อนเป็นใยฝ้าย ingsนาเหนื่อ และนาได้ ขอเชิญท่านมาเสวยเซยชม เผือกมันต้มสุก พร้อมผลไม้ กล้วยอ้อย ขนม นม เนย ขอให้ท่านได้มาเสวย ขวัญเอ๋ย...ขวัญมา”

พิธีกรรมการทำขวัญข้าว นั้นทำตามความเชื่อและความศรัทธาที่มีต่อพระแม่โพสพ เพื่อขอบคุณพระแม่โพสพที่ดูแลให้ความอุดมสมบูรณ์แก่ผืนนา เชื่อกันว่าเมื่อทำพิธีนี้แล้ว พระแม่โพสพจะช่วยคุ้มครองข้าวในนา ทำให้ข้าวมีผลผลิตสูงและเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้กับเกษตรกรในการทำนาครั้งต่อไป เกษตรกรจะเชื่อมั่นว่าข้าวในนาจะปราศจากภัยธรรมชาติ ไม่มีแมลงศัตรูพืชต่าง ๆ เข้ามาทำร้ายต้นกล้าในนาข้าว โดยพิธีทำขวัญข้าวเป็นพิธีกรรมดั้งเดิมที่มีในทุกภูมิภาคที่มีการปลูกข้าวของประเทศไทย โดยในแต่ละภูมิภาคจะมีช่วงเวลาของการทำขวัญข้าวไม่พร้อมกัน แต่จะพบลักษณะที่คล้ายกันคือ การทำขวัญข้าวจะเริ่มตอนที่ข้าวตั้งท้องและตอนที่นำข้าวขึ้นยุ้งฉางเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทั้งนี้องค์ประกอบสำคัญของพิธีทำขวัญข้าวคือ รูปจำลองแม่โพสพและบธธรงทำขวัญข้าว โดยจะทำพิธีบูชาแม่โพสพด้วยอาหารหรือเครื่องเซ่นได้แก่ ข้าวปากหม้อ กล้วย อ้อย เผือก เป็นต้น

การทำขวัญข้าวจะมีบธธรงหรือสวดบททำขวัญข้าว ที่แต่ละท้องถินจะเรียกแตกต่างกันไป อาทิภาคเหนือจะเรียกว่า “คำสู่ขวัญข้าว” ภาคกลางและภาคใต้จะเรียกว่า “บททำขวัญข้าว” (สมพงษ์, 2519) โดยบททำขวัญข้าวของแต่ละท้องถิน มีทั้งลักษณะที่คล้ายกันและแตกต่างกัน ส่วนที่คล้ายคลึงกันก็คือส่วนที่กล่าวเชิญขวัญ

ไปถวายพระพุทธรเจ้า จากนั้น พระพุทธรเจ้าจึงเรียกมนุษย์มาพร้อมกันและทรงอธิบายให้มนุษย์ฟังพร้อมด้วยนำเมล็ดพันธุ์ข้าวให้แก่มนุษย์ ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา เมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวข้าว มนุษย์จะมีพิธีกรรมทำขวัญเชิญแม่โพสพเป็นประจำทุก ๆ ปี เรื่องราวนี้มีส่วนคล้ายกับคำกล่าวรับท้องแม่โพสพในภาคกลาง (อำนาจ, 2563) ที่ว่า

หรือเรียกขวัญแม่โพสพ และอีกส่วนหนึ่งคือ ส่วนที่เป็นการขอพรหรือการขอร้องแม่โพสพ ส่วนนี้เป็นส่วนที่แสดงถึงความปรารถนาของชาวนาที่ต้องการให้ขวัญข้าวหรือแม่โพสพ ดลบันดาลในสิ่งที่ชาวนาต้องการ ส่วนเนื้อหาที่แตกต่างกันไปบ้างในแต่ละท้องถินน่าจะเป็นสิ่งที่มีเฉพาะในท้องถินนั้น ๆ เช่น ชื่อพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่มีประจำถิน หรือตำนานเกี่ยวกับข้าวหรือแม่โพสพที่เป็นเรื่องเล่าที่รับรู้กันภายในท้องถินนั้น ๆ เป็นต้น วิชิต (2544) กล่าวว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านหมายถึงแกนหลักของการมองชีวิต การใช้ชีวิตอย่างมีความสุขทั้งในแง่ของปัจเจกบุคคลและสังคมหมู่บ้าน เพราะรากฐานความรู้ของชาวบ้าน ที่เรียนรู้และสืบสภการณสืบต่อกันมาทั้งทางตรง คือ สภการณด้วยตนเอง และทางอ้อม คือ การเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้ที่สืบต่อกันมา ชาวบ้านสามารถนำภูมิปัญญาท้องถินที่มีอยู่มาใช้เพื่อแก้ไขปัญห และดำเนินชีวิตได้ในท้องถินอย่างสมสมัย

จากแนวคิดดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าเกษตรกรในอดีตจะมีความผูกพันกับอาชีพการทำเกษตรกรรม และมีความเชื่อกับสิ่งลึกลับเหนือธรรมชาติ ที่สามารถดลบันดาลให้ผลผลิตทางการเกษตรออกมาดีตามที่ต้องการ รวมทั้งปกป้องไม่ให้ภัยธรรมชาติมาทำลายพืชพรรณธัญญาหารได้จากกุศโลบายที่เกษตรกรได้นำมาปรับใช้ในการทำ

เขตกรรม จึงเกิดเป็นภูมิปัญญาตามมามากมาย เช่นกัน อย่างไรก็ตาม การทำขวัญข้าวถือเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งในการช่วยลดหรือบรรเทาความเครียดให้กับเกษตรกร อันเนื่องมาจากการทำนาในแต่ละครั้งที่ต้องลงทุนลงแรงจำนวนมาก เกษตรกรจึงเกิดความไม่มั่นใจว่า การทำนาในครั้งนั้นจะประสบความสำเร็จหรือไม่ จึงต้องอาศัยการทำขวัญข้าวเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้กับตนเอง

ปัจจุบันพิธีกรรมการทำขวัญข้าวค่อย ๆ เลื่อนหายไปจากสังคมชาวนาไทย โดยมีสาเหตุมาจากปัจจัยหลายประการ (วิภาวี, 2557) ได้แก่

1. การทำเกษตรกรรมสมัยใหม่นั้นมีระบบชลประทาน มีการใช้สารเคมี ปุ๋ย และสารเคมีกำจัดศัตรูพืช เกษตรกรจึงพิจารณาว่า ไม่จำเป็นต้องพึ่งพิงธรรมชาติมากเหมือนแต่ก่อน การทำพิธีตามความเชื่อเพื่อให้ข้าวเจริญงอกงาม ปลอดภัย จึงไม่มีความจำเป็น

2. เกษตรกรมีการทำนาในรูปแบบที่เป็นอุตสาหกรรมมากขึ้น เพื่อให้ได้ผลผลิตมาก ๆ จึงไม่มีเวลาประกอบพิธีทำขวัญข้าว

3. เกษตรกรส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ไม่ได้มีที่นาเป็นของตนเอง ใช้วิธีเช่าที่นา ความรู้สึกผูกพันและระลึกถึงบุญคุณแห่งผืนดินทำกินอาจไม่มากเท่าสมัยก่อน

4. ประการสุดท้ายคือ ผู้ทำพิธีหรือหมอทำขวัญข้าวมีจำนวนน้อยลง เนื่องจากไม่มีผู้สืบทอดความรู้ในการทำพิธีกรรม

จากปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้นสืบเนื่องมาจากวิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนแปลงไป มีการใช้เทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามาอำนวยความสะดวกแก่เกษตรกรมากยิ่งขึ้น ทั้งด้านการจัดการน้ำ ซึ่งจากเดิมต้องอาศัยน้ำจากน้ำฝนธรรมชาติ เปลี่ยนมาเป็นการจัดการระบบชลประทาน เกษตรกรจึงเกิดความสะดวกสบายในการทำกิจกรรมทางการเกษตรมากยิ่งขึ้น ได้ผลผลิตและปริมาณตามที่ต้องการ ตลอดจนส่งผลให้เกษตรกรมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ต่างจากเดิมที่อาศัยทรัพยากรธรรมชาติในการทำเกษตร

วิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนแปลงไป

การปลูกข้าวเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมสันนิษฐานว่าเริ่มจากการที่มนุษย์รู้จักสังเกตการเจริญเติบโตของข้าวในธรรมชาติ ต่อมาจึงนำเมล็ดข้าวที่ได้มาเพาะพันธุ์และทำการปลูกใกล้บริเวณที่อยู่อาศัย ซึ่งในประเทศไทยพบการปลูกข้าวด้วยวิธีการปักดำมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และได้พัฒนาวิธีการปลูกเรื่อยมาตามลำดับ จนปัจจุบันที่มีวิธีการปลูกข้าวที่แตกต่างกันตามลักษณะภูมิประเทศ การเกษตรในอดีตใช้แรงงานจากกระบือและแรงงานจากคนเป็นหลัก มีการประกอบพิธีกรรมทำขวัญข้าวเพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่เกษตรกร อย่างไรก็ตาม เกษตรกรในอดีตนั้นส่วนใหญ่จะนิยมทำเฉพาะนาที่จะเก็บข้าวไว้บริโภค สุภาพร (2553) กล่าวว่า ในสภาพสังคมปัจจุบัน เทคโนโลยีเป็นสาเหตุสำคัญของการแข่งขันทางสังคม ความเจริญก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีได้เข้ามาปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตของเกษตรกรออกไปอย่างสิ้นเชิง จากเดิมที่มีการทำกิจกรรมทางการเกษตรที่พึ่งพาอาศัยธรรมชาติและมีความเชื่อต่อสิ่งลี้ลับเหนือธรรมชาติ เปลี่ยนสู่การทำเกษตรในรูปแบบที่เป็นอุตสาหกรรมมากขึ้น อันเป็นแนวทางส่งเสริมความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น การเปลี่ยนแปลงของวิถีเกษตรกรรมของเกษตรกรที่เปลี่ยนไป ตั้งแต่กระบวนการแรกเริ่ม จนกระทั่งขั้นตอนสุดท้ายของการเก็บเกี่ยว ซึ่งมูลนิธิข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ (2547) กล่าวว่า ในอดีตการทำนา คือการปลูกข้าวและการดูแลรักษาต้นข้าวในนา ตั้งแต่ปลูกไปจนถึงเก็บเกี่ยว การปลูกข้าวในแต่ละท้องถิ่นจะแตกต่างกันไปตามสภาพของดินฟ้าอากาศและพิธีกรรมต่าง ๆ สังคมของท้องถิ่นนั้น ๆ ในแหล่งที่ต้องอาศัยน้ำจากฝนเพียงอย่างเดียว ก็ต้องประเมินระยะเวลาการปลูกข้าวให้เหมาะสมกับช่วงที่มีฝนตกสม่ำเสมอและเก็บเกี่ยวในช่วงที่ฤดูฝนหมดพอดี ทั้งนี้ วิธีการทำนาในอดีต นั้นแสดงให้เห็นถึงความละเอียดอ่อนของเกษตรกรที่แสดงต่อข้าว เสมือนมีชีวิตจิตใจดังเช่นมนุษย์ทั่ว ๆ ไป (สมนึก, 2558)

เริ่มตั้งแต่ขั้นตอนแรก **“การเตรียมดิน”** ซึ่งก่อนการทำนานั้นจะมีการเตรียมดิน 3 ขั้นตอนด้วยกัน ได้แก่ การไถตะ เป็นการไถครั้งแรกตามแนวยาวของพื้นที่กระตงนา (กรณีที่แปลงนาเป็นกระตงย่อย ๆ หลายกระตง ในหนึ่งแปลงนา) เมื่อไถตะจะช่วยพลิกดินให้ดินชั้นล่างได้ขึ้นมาสัมผัสผิวดิน อากาศ ออกซิเจน และเป็นการตากดินเพื่อทำลายวัชพืช และโรคพืชบางชนิด การไถตะจะเริ่มทำเมื่อฝนตกครั้งแรกในฤดูกาลใหม่ หลังจากไถตะจะตากดินเอาไว้ประมาณ 1 ถึง 2 สัปดาห์ ตามด้วยการไถแปร ซึ่งจะช่วยพลิกดินที่กลบไว้ขึ้นมาอีกครั้ง เพื่อทำลายวัชพืชที่ขึ้นใหม่ และเป็นการย่อยดินให้มีขนาดเล็กลง จำนวนครั้งของการไถแปรจึงขึ้นอยู่กับชนิดและปริมาณของวัชพืช ลักษณะดิน ระดับน้ำในพื้นที่ และปริมาณน้ำฝน แต่โดยทั่วไปแล้วจะไถแปรเพียงครั้งเดียว และทำการคราดเพื่อเอาเศษวัชพืชออกจากกระตงนา และย่อยดินให้มีขนาดเล็กลงอีก จนเหมาะแก่การเจริญของข้าว ทั้งยังเป็นการปรับระดับพื้นที่ให้มีความสม่ำเสมอเพื่อสะดวกในการควบคุมดูแลการให้น้ำ ขั้นตอนต่อไปคือ **“การปลูก”** ซึ่งการปลูกข้าวสามารถแบ่งออกเป็น 2 วิธี คือ การปลูกด้วยเมล็ดโดยตรง ได้แก่ การทำนาหยอดและนาหว่าน และการเพาะเมล็ดในที่หนึ่งก่อน แล้วนำต้นอ่อนไปปลูกในที่อื่น ๆ ได้แก่ การทำนาดำ ในขั้นตอนนี้จะเป็นอย่างง่าย แต่ว่าเกษตรกรรายใดที่มีพื้นที่ในการทำนาปริมาณมาก ๆ ก็ต้องมีการรวบรวมแรงงานจากกลุ่มเกษตรกรมาช่วยในการปลูกข้าว ในระยะเวลาหลังจากการหว่านหรือดำข้าวลงนาไปแล้วนั้น จนถึงข้าวตั้งท้องออกรวง เกษตรกรก็จะมีพิธีกรรมที่สวยงามที่เป็นกุศโลบายจรรโลงใจในการทำนาก็คือ **“พิธีกรรมรับท้องแม่โพสพ”** ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงถึงความเอาใจใส่ข้าว ให้ความเคารพนับถือต่อพระแม่โพสพ เปรียบเสมือนหญิงสาวที่กำลังตั้งครรภ์ ต้องได้รับการทะนุถนอม หากมีการบูชาตามหลักที่ดีก็จะส่งผลให้ข้าวที่กำลังตั้งท้องออกมาสวยงาม

ขั้นตอน **“การเก็บเกี่ยว”** หลังจากที่ข้าวออกดอกหรือออกรวงประมาณ 20 วัน เกษตรกรจะระบายน้ำออกจากแปลงนา เพื่อเป็นการเร่งให้ข้าวเจริญเติบโตไปพร้อม ๆ กัน และทำให้เมล็ดมีความชื้นที่ไม่สูงเกินไป จะสามารถเก็บเกี่ยวได้หลังจากระบายน้ำออกประมาณ 10 วัน ระยะเวลาที่เหมาะสมสำหรับการเก็บเกี่ยวเรียกว่า ระยะพลับพลึง คือสังเกตที่ปลายรวงจะมีสีเหลือง กลางรวงเป็นสีทองอ่อน การเก็บเกี่ยวในระยะนี้ได้เมล็ดข้าวที่มีความแข็งแรง มีน้ำหนัก และมีคุณภาพในการสี

ขั้นตอน **“การนวดข้าว”** หลังจากตากข้าว เกษตรกรจะย้ายเข้ามาในลานนวดข้าว เพื่อนวดเอาเมล็ดข้าวออกจากรวง บางแห่งใช้แรงงานคน บางแห่งใช้กระบือหรือโคย่ำนวดข้าว หลังจากการเก็บเกี่ยวและนวดข้าวเพื่อเตรียมจะเก็บข้าวเข้ายุ้งฉาง เกษตรกรจะมีพิธีกรรมอย่างหนึ่ง คือ **“พิธีกรรมการทำขวัญข้าว”** แสดงให้เห็นถึงความเชื่อที่มีต่อแม่โพสพ นอกจากนี้ ยังเป็นการสื่อแสดงถึงบุญคุณของพระแม่โพสพที่ดูแลให้ความอุดมสมบูรณ์แก่ผืนนา โดยเกษตรกรจะเชื่อกันว่าเมื่อทำพิธีกรรมนี้แล้ว พระแม่โพสพจะช่วยคุ้มครองข้าวในนาให้มีผลผลิตเต็มเม็ดเต็มหน่วยและเป็นการสร้างขวัญกำลังใจในการทำนาครั้งต่อไป

ขั้นตอนสุดท้ายคือ**“การเก็บรักษาเมล็ดข้าว”** หลังจากทำการนวด ฝัด และทำความสะอาดแล้ว เมล็ดข้าวควรมีระดับของความชื้นที่ไม่สูงเกินไป จึงจะสามารถนำเข้าเก็บในยุ้งฉางได้ ทั้งนี้ยุ้งฉางที่ติดตั้งควรมีลักษณะที่อยู่ในสภาพที่มีอากาศถ่ายเทได้สะดวก การใช้ลวดตาข่ายกันให้มีร่องระบายอากาศกลางยุ้งฉางจะช่วยให้การถ่ายเทอากาศดียิ่งขึ้น คุณภาพของเมล็ดข้าวจะคงสภาพดีอยู่นาน ในส่วนของเมล็ดข้าวที่จะเก็บไว้ทำพันธุ์ในการเพาะปลูกครั้งต่อไป ต้องทำการแยกจากเมล็ดข้าวที่จะนำไปบริโภค โดยอาจบรรจุกระสอบมีสัญลักษณ์ที่ระบุวันของการบรรจุ และชื่อพันธุ์แยกไว้ส่วนใดส่วนหนึ่งในยุ้งฉาง เพื่อสะดวกในการขนย้ายไปปลูกและก่อนที่จะนำข้าวเข้าเก็บรักษา ควรตรวจสอบสภาพยุ้งฉางทุกครั้ง รวมทั้ง

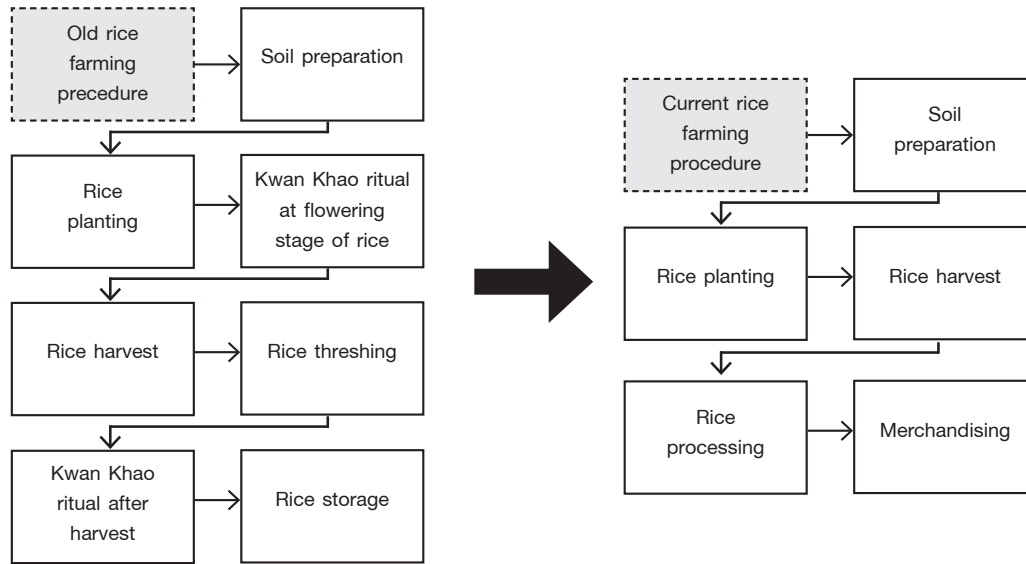
เรื่องความสะอาด ทั้งหมดล้วนแต่เป็นความรอบคอบของเกษตรกรในอดีตที่มีการลำดับความคิดในการทำกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเป็นขั้นตอน (ประภัสสร, 2543)

การทำงานในอดีตนั้นจะอาศัยแรงงานจากคนและแรงงานจากสัตว์เป็นหลักในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างกลุ่มเกษตรกร ตั้งแต่เริ่มต้นการทำงานจนจบขั้นตอนสุดท้าย นอกจากนี้ เกษตรกรจะทำนาเพื่อให้ได้ข้าวไว้สำหรับบริโภคมีได้ค่านึงถึงเรื่องเงินมากนัก และหลังการทำนาเกษตรกรจะมีเวลาพักผ่อนมาก อย่างไรก็ตามปัจจุบันโลกได้มีการเปลี่ยนแปลงทั้งที่ค่อยเป็นค่อยไปและการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ดังนั้น เพื่อความอยู่รอดของมนุษย์ คนเราจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาสิ่งต่าง ๆ ให้สามารถอยู่ได้ (นพคุณ, 2536) ในภาคการเกษตรก็เช่นกัน ในปัจจุบันเกษตรกรมีวิถีการดำรงชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากในอดีตมาก จากการทำนาเพื่อให้ได้ข้าวไว้บริโภคที่ดูจะไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิตใน เนื่องจากการใช้จ่ายค่าครองชีพเริ่มสูงขึ้น เกษตรกรที่ยังทำอาชีพการเกษตรอยู่เริ่มชวนขวายหารรายได้เพิ่มจากการทำการเกษตรในชนิดอื่น ๆ ขณะที่เกษตรกรบางส่วนขายที่ไร่นาเพื่อเปลี่ยนมาเป็นค่าครองชีพ และออกไปรับจ้างทำในเมืองมากขึ้น จึงส่งผลให้การทำนาเหลือเป็นบางครอบครัวเท่านั้น และวิธีการทำนาในปัจจุบัน แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนถึงการหายไปของพิธีกรรมความเชื่อภูมิปัญญาที่ซ่อนอยู่ในวิถีชีวิตการทำนาของเกษตรกรแบบดั้งเดิม เพราะภาคเกษตรกรรมได้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมโดยสิ้นเชิง ไปสู่รูปแบบอุตสาหกรรมอย่างเต็มตัว

การทำนาในปัจจุบัน มีการเริ่มตั้งแต่ขั้นตอนแรก คือ **“การเตรียมดิน”** ซึ่ง 3 ขั้นตอนเช่นเดียวกัน ได้แก่ การไถตะ การไถแปร และการคราด แต่ในปัจจุบันนั้นเปลี่ยนจากการใช้แรงงานจากสัตว์มาเป็นเครื่องจักรรถไถนา ขั้นตอนถัดมาคือ **“การปลูกข้าว”** ได้เปลี่ยนมาเป็นเครื่องจักรที่ช่วยอำนวยความสะดวกในขั้นตอนการดำนา ซึ่งปกติแล้วเป็นกระบวนการที่ต้องใช้แรงงานคนเป็นจำนวนมาก

ที่สุดในกระบวนการปลูกข้าวทั้งหมดการนำเครื่องจักรมาใช้จึงทำให้สามารถลดแรงงานและช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการทำงานได้ อีกทั้งยังเป็นการเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากยิ่งขึ้น ต่อมาเป็นขั้นตอน **“การเก็บเกี่ยว”** ในการเก็บเกี่ยวจะสังเกตที่ปลายรวงจะมีสีเหลืองและกลางรวงเป็นสีทองอ่อน ซึ่งระยะนี้จะได้เมล็ดข้าวที่มีความแข็งแแรง มีน้ำหนักและมีคุณภาพในการสี และขั้นตอนต่อมาคือ **“ขั้นตอนของการแปรรูป”** ทั้งนี้คนไทยเป็นกลุ่มคนที่มีฝีมือในการปรุงแต่งอาหารมาแต่โบราณ โดยมีข้าวเป็นอาหารหลักจึงทำให้เกิดผลิตภัณฑ์อาหารจากข้าวมากมาย (อรุณรักษ์, 2545) ได้มีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของเกษตรกรไทย จากในอดีตมีการเก็บเกี่ยวข้าวไว้เป็นเพียงอาหาร และทำเป็นข้าวพันธุ์ในการเพาะปลูกครั้งต่อไป มาเป็นการแปรรูปผลผลิตเป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ เพื่อเพิ่มรายได้ สุดท้ายคือ **“ขั้นตอนการจำหน่าย”** เป็นส่วนของการนำข้าวออกจำหน่ายทั้งในรูปแบบค้าปลีกที่อยู่ตามท้องตลาด ตลอดจนปรับเปลี่ยนเป็นรูปแบบเกษตรกรรมที่เป็นอุตสาหกรรม มีการส่งออกข้าวไปจำหน่ายยังต่างประเทศในปริมาณมาก ประเทศไทยเป็นประเทศอันดับต้น ๆ ของโลกในการส่งออกผลผลิตทางข้าว สร้างรายได้มากมายให้เกษตรกรและประเทศ วิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนแปลงไป แสดงให้เห็นถึงกระบวนการทำนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังแสดงใน Figure 1 ดังนี้

สัญญา (2526) กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเป็นการเปรียบเทียบของสิ่งเดียวกันในเวลาที่แตกต่างกัน จากแนวคิดดังกล่าว เป็นบทสรุปสั้น ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงช่วงเวลาจะสามารถบ่งบอกถึงการเปลี่ยนแปลงของสิ่งนั้น ๆ ได้อย่างชัดเจน กิจกรรมเดียวกัน สถานที่เดียวกันแต่เกิดในเวลาที่แตกต่างกันออกไป สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือความแตกต่างที่มีกาลเวลามาเป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลง พิธีกรรมทำขวัญข้าวกับวิถีเกษตรกรรมรับท้องแม่โพสพก็เช่นกัน ความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีได้เข้ามาพร้อมกับ

Figure 1 Flow chart of rice production pattern and their culture in the past and present
Source: Information is adapted from Thailand Rice Foundation under the Royal Patronage (1999) and Department of Agriculture Extension (1978)

เวลาที่เปลี่ยนไป เข้ามาลบล้างพิธีกรรมความเชื่อภูมิปัญญาที่ซ่อนอยู่ในวิถีชีวิตการทำนาของเกษตรกรไทย จนเปลี่ยนเป็นการเกษตรในรูปแบบอุตสาหกรรมอย่างเต็มตัว ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นเปรียบเสมือนน้ำที่อยู่ในหนอง ถ้าปล่อยทิ้งไว้โดยไม่มีการไหลเวียนน้ำนั้นก็เหือดแห้ง แต่ถ้าหากมีน้ำใหม่ไหลเข้ามาเปลี่ยน น้ำเก่าก็จะเกิดการเคลื่อนไหลเวียนไปในที่ต่าง ๆ ผู้คนก็จะได้ใช้น้ำนั้นตั้งแต่ต้นสายยันปลายสาย

ดังนั้น จากผลการนำเสนอและอธิบายเกี่ยวกับพิธีกรรมทำขวัญข้าวกับวิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไปที่ปรากฏในช่วงต้น สามารถสรุปถึงความสัมพันธ์ ความแตกต่าง และข้อดีข้อเสียระหว่างวิถีการทำนาในอดีตและปัจจุบัน ดังแสดงใน Table 1

ขวัญข้าวกับวิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไป

พิธีกรรมทำขวัญข้าว มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตคนไทยที่มีอาชีพเกษตรกรรมมาอย่างยาวนาน ถ่ายทอดให้เห็นถึงความอ่อนน้อม ความเคารพข้าว ในฐานะที่มีพระคุณ ทั้งยังมีบทบาทเป็นบันทึกความรู้ภูมิปัญญาหลายด้าน โดดเด่นทั้งเรื่องพันธุ์ข้าว ความรู้ด้านการประกอบพิธีกรรม ความเชื่อ และยังเป็นบันทึกวิถีชีวิตและขั้นตอนต่าง ๆ ของการทำนา โดย

ปรากฏในเนื้อหาที่เป็นการขอร้องหรือขอพรจากแม่โพสพ รวมทั้งบททำขวัญข้าวยังเป็นส่วนหนึ่งของพิธีทำขวัญข้าวที่ช่วยสร้างขวัญและกำลังใจให้กับชาวนาไทย ถ่ายทอดความงดงามของวัฒนธรรมข้าว (งามพิศ, 2536) พิธีกรรมทำขวัญข้าว เป็นภูมิปัญญาและพิธีกรรมที่ได้รับการสืบทอดกันมาเป็นระยะเวลายาวนานของเกษตรกรไทย จัดเป็นภูมิปัญญาสั่งสมของวงการเกษตรกรรมของไทย ในเวลาต่อมาเมื่อระบบการทำไร่ไถนาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการทำเพื่อยังชีพ เป็นการทำเชิงพาณิชย์ มีการใช้เทคโนโลยีเข้ามาในกระบวนการผลิตทำให้ภูมิปัญญานี้ลดน้อยลง พิธีกรรมอันงดงามได้ถูกลบเลือนไปทีละน้อย ๆ โดยที่เกษตรกรนั้นไม่รู้ตัว วิถีเกษตรกรรมที่หมุนเวียนเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว จึงเป็นตัวชีวิตถึงสภาพความทรงจำของวัฒนธรรมภูมิปัญญาที่ลดน้อยลงไป จากที่เคยใช้โคและกระบือมาเป็นแรงหลักในการเตรียมดินแรกนาเพื่อเตรียมเพาะปลูกข้าว หรือจากที่เคยใช้การรวมคน รวมกลุ่มของเกษตรกรเพื่อนบ้านจากทั่วสารทิศมาร่วมแรงช่วยกันหว่านดำ หรือเก็บเกี่ยว ก็เปลี่ยนเป็นรถไถนา รถเกี่ยวที่คล่องแคล่วและรวดเร็วกว่า

รูปแบบเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไป ได้ส่งผลกระทบต่อพิธีกรรมทำขวัญข้าวทั้งด้านบวกและ

Table 1 The differences farmer practices between the past and present of rice farming procedure

Rice farming procedure	Advantages	Disadvantages
Rice farming in the past	<ol style="list-style-type: none"> 1. Labor is mainly from animals, so farmer is not very tiring. 2. Farmers have enough rice seeds for each crop as the seeds are selected after each harvest. 3. Farmers have a good relationship and unity within the farmer's group. 4. Farmers pride themselves on being "farmers". 5. "Tham Khwan Khao Ritual" a beautiful wisdom holds the hearts of farmers. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Farming was seen as a no-frills occupation. 2. Farming without the use of chemicals as a result, the yield is not as good as it should be. 3. Farmers lack knowledge and confidence to carry out agricultural activities. 4. Farmers' income from farming is not enough to cover household expenses.
Rice farming at the present	<ol style="list-style-type: none"> 1. Farming uses the main labor from machines. 2. Farming uses chemicals to help each step. Therefore, the yield is fast and there is a large amount. 3. Farming has an irrigation system that allows the rice fields to receive water regularly. 4. There is an industrial farming model. As a result, farmers have better financial quality of life. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Each farming has a high investment. Therefore, there is a high risk as well. 2. Disappearance of "Tham Khwan Khao Ritual" from agricultural society. 3. Farming has a dynamic risk factor, thus making farmers change their occupation more. 4. Farmers' health is not good. due to the use of chemicals in farming

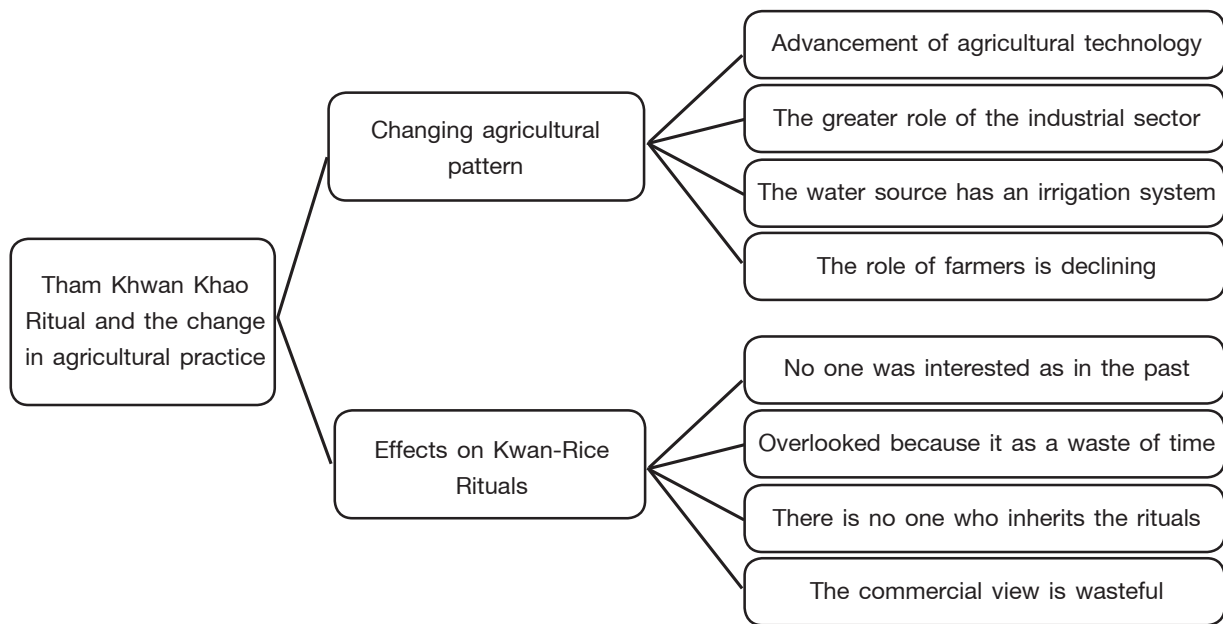
Source: Information adapted from the Thai Rice Foundation under royal patronage (1999)

ด้านลบในหลากหลายมิติ แม้พิธีกรรมทำขวัญข้าวหรือรับขวัญข้าว นั้น จะทำตามความเชื่อและความศรัทธาที่มีต่อพระแม่โพสพ และยังเป็นกุศโลบายในการใช้พิธีกรรมทำขวัญข้าวมาเป็นเครื่องมือในการทำให้เกิดกระบวนการรวมกลุ่มของคนในชุมชน ให้เกิดความรักสามัคคีของคนในชุมชนนั้น ๆ อย่างไรก็ตามในปัจจุบันพิธีกรรมทำขวัญข้าวนี้ได้เลือนหายไปจากสังคมเกษตรกรรมไทยจนเกือบหมดสิ้น ซึ่งเป็นผลพวงมาจากวิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไป (Figure 2)

จันซมล (2558) กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทาง ค่านิยม บรรทัดฐาน วิถีชีวิต จารีต ซึ่งวัฒนธรรมมีความหลากหลาย

และมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ วัฒนธรรมเป็นรากฐานสำคัญทางสังคมเป็นตัวบ่งบอกถึงชาตินั้นๆ วัฒนธรรมไทยสมควรแก่การรักษาไว้ซึ่งชนบทธรรมนิยมประเพณี แต่สังคมไทยมีการรับเอาวัฒนธรรมต่างชาติมาอย่างหลากหลาย และมักจะมองวัฒนธรรมไทยเป็นวัฒนธรรมที่ล้าหลัง หากรู้จักที่จะมีการปรับใช้ การรับเอาวัฒนธรรมต่างชาติมาปรับใช้ให้เหมาะกับบริบทของท้องถิ่นหรือชุมชนนั้น อาจทำให้วัฒนธรรมไทยไม่ถูกกลืนกินด้วยโลกาภิวัตน์ โดยจะต้องเสริมความเข้าใจระหว่างกันทั้งด้านความคิดวิถีชีวิต จารีตและค่านิยมที่หลากหลายมากในโลกปัจจุบัน ก็จะสามารถดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ได้อย่างราบรื่นเช่นกัน ในวิถีของการทำเกษตรกรรม

Figure 2 Flow chart showing the change in agricultural patterns and their impact on the Kwan-Rice Rituals

ก็เช่นกัน ถึงแม้มีการนำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ในการทำการเกษตร ช่วยอำนวยความสะดวกในรูปแบบเชิงอุตสาหกรรม แต่ถ้ายังไม่ล้มรากเหง้าของภูมิปัญญา วัฒนธรรม พิธีกรรม วิถีชีวิตของภาคเกษตรกรรมในอดีต ก็จะสามารถนำกลับฟื้นฟูและธำรงได้ต่อไป ควบคู่กับโลกโลกาภิวัตน์ที่หมุนไปอย่างรวดเร็วได้

สรุปและข้อเสนอแนะ

พิธีกรรมทำขวัญข้าวกับวิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไป พบว่า ท่ามกลางการเปลี่ยนไปของกาลเวลา โลกก็ได้มีความเจริญก้าวหน้าไปด้วยการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีสมัยใหม่ได้แทรกซึมไปทั่วทุกแขนงของการดำเนินชีวิตของภาคเกษตรกรรม ในส่วนของการทำไร่ไถนา ก็เช่นกัน จากเดิมที่มีการทำไร่ไถนาแบบพึ่งพาอาศัยธรรมชาติ มีความเชื่อต่อสิ่งลี้ลับเหนือธรรมชาติ ที่สามารถประสิทธิ์ประสาทพรแก่เกษตรกรทำนาไว้เพื่อพอกที่จะได้ข้าวเก็บไว้กิน เปลี่ยนมาทำการเกษตรในรูปแบบที่เป็นอุตสาหกรรมมากขึ้น เพื่อที่จะมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นและการค้า

ภายใต้ความเจริญก้าวหน้าของโลกที่เต็มไปด้วยความทันสมัยและเทคโนโลยีทางการเกษตร พิธีกรรมการทำขวัญข้าวจึงไม่มีความสำคัญมากนักในเชิงพาณิชย์ การศึกษาครั้งนี้จึงได้ข้อสังเกตที่นำไปสู่ข้อเสนอแนะต่อพิธีกรรมทำขวัญข้าวที่ได้รับผลกระทบจากวิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไปดังนี้ ประการแรก เพื่อให้เข้ากับยุคสมัยที่เปลี่ยนไป พิธีกรรมทำขวัญควรค่าแก่การบรรจุอยู่ในหนังสือแบบเรียน เพื่อให้เยาวชนคนรุ่นหลังได้ศึกษาถึงพิธีกรรมดังกล่าวว่า ครั้งหนึ่งเคยมีภูมิปัญญาที่งดงามขึ้นอยู่ในสังคมไทย ประการที่สอง ควรมีการส่งเสริมในแต่ละชุมชนที่เคยมีภูมิปัญญาพิธีกรรมการทำขวัญข้าว ให้ทำการฟื้นฟูกลับมามีบทบาทอีกครั้งในฐานะ ชุมชน ชุมชนความรู้ ภูมิปัญญา และประการสุดท้าย ภาครัฐควรให้การสนับสนุน ในการหาแนวทางรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าว ในด้านการพัฒนาภาคการเกษตรนั้น จะต้องได้รับความร่วมมือจากทุกภาคส่วน ทั้งหน่วยงานของภาครัฐ และเอกชน รวมไปถึงตัวของเกษตรกรและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชนนั้น ให้พิธีกรรมทำขวัญข้าวก้าวไปพร้อม ๆ กับวิถีเกษตรกรรมที่เปลี่ยนไปอย่างภาคภูมิ

เอกสารอ้างอิง

- กรมการข้าว. 2549. *ข้าว-แม่โพสพ*. สำนักวิจัยและพัฒนาข้าว. กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 27 หน้า.
- กรมส่งเสริมการเกษตร. 2521. *เอกสารวิชาการ "การทำนา"*. กรมส่งเสริมการเกษตร. 12 หน้า.
- งามพิศ ลัดยศสงวน. 2536. ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม และคติชาวบ้านเกี่ยวกับข้าว. *ข้าวกับวิถีชีวิตไทย ใน: เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องวัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย หอไทยนิทัศน์ ส่วนไทยนิทัศน์. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 3. โรงพิมพ์การศาสนา. กรุงเทพฯ. 246 หน้า.*
- จันทมล ตริพันธ์. 2558. การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในสังคมไทย. *หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิตสาขาสังคมวิทยา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. 15 หน้า.*
- พลาดิศัย ลิทธิธัญกิจ. 2562. *สู่ขวัญข้าว พระเจ้าแผ่นดิน กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม. 197 หน้า.*
- พิชญลลณี อริยธนะกตวงศ์. 2558. *ข้าวและเทคโนโลยีการผลิต*. กรุงเทพฯ : ทริปเพิ้ล เอ็ดดูเคชั่น. 289 หน้า.
- นพคุณ ศิริวรรณ. 2536. *การพัฒนาชุมชนกับการพัฒนาการเกษตร. คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง. 224 หน้า.*
- เปล่งสุรีย์ หิรัญตระกูล. 2548. *ข้าวอาหารหลักสารพัดประโยชน์*.
- มูลนิธิข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์. 2547. *ข้าวขวัญของแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ. 135 หน้า.
- เยาวนุช เวศร์ภาดา. 2541. *ข้าววัฒนธรรมแห่งชีวิต*. กรุงเทพฯ : แพลน โมทิฟ. 143 หน้า.
- ราชบัณฑิตยสถาน. 2542. *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊ค. 1436 หน้า.
- วิจิต นันทสุวรรณ. 2544. *วิสาหกิจชุมชน : แผนแม่บท แนวคิด แนวทาง ตัวอย่าง ร่างพระราชบัญญัติ*. กรุงเทพฯ : ภูมิปัญญาไทย. 126 หน้า.
- วิภาวี ปังธิกุล. 2557. *พิธีทำขวัญข้าว: พิธีกรรมคู่ฝันนาดอนประดู่*. สถาบันปฏิบัติการชุมชนเพื่อการศึกษาแบบบูรณาการ. มหาวิทยาลัยทักษิณ. 34 หน้า.
- สถาบันวิจัยข้าว. 2545. *วิวัฒนาการการผลิตข้าวไทย*. กรมวิชาการเกษตร. โรงพิมพ์นิเวศธรรมาการพิมพ์ จำกัด. กรุงเทพฯ. 142 หน้า.
- สมนึก พานิชกิจ. 2558. *มหัศจรรย์พรรณพืช ข้าว*. กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น. 102 หน้า.
- สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. 2519. *ประเพณีไทยและเรื่องน่ารู้*. / กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา. 703 หน้า.
- สุภาพร แฝงแจ่ม. 2553. *การบริหารด้วยกลยุทธ์เชิงรุก*. แหล่งที่มา: <https://www.gotoknow.org/posts/358792> สืบค้น 28 พฤษภาคม 2564.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. 2526. *การพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช. 286 หน้า.
- อรุณรักษ์ พวงผล. 2545. *เกษตรธรรมชาติแบบไทยไทย: แปรรูปอาหารธรรมชาติ*. กรุงเทพฯ : กิจศึกษาเทรตติ้ง. 99 หน้า.
- อำนวย บุญณรงค์. 2563. *การทำพิธีสู่ขวัญข้าว รับขวัญแม่พระโพสพ. การสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ. ตำบลหนองปลาหมอ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี*.